

JAN DĄBROWSKI

O WIELOCZĘŚCIOWYCH DIADEMACH ŁUŻYCKIEGO ZESPOŁU KULTUR

MEHRTEILIGE DIADEME DES LAUSITZER KULTURKOMPLEXES

ON COMPLEX DIADEMS OF LUSATIAN COMPLEX OF CULTURES

In some Lusatian inhumation graves there have been recorded diadems composed of many small bronze adornments — similar sets of such adornments are also known from cremation graves of Lusatian cultures, as well as from bellgraves. It seems that this type of head's decoration was very common at that time, and in some regions it distinguishes human groups independently of cultural divisions.

KEY-WORDS: bronze diadems, occurrence, identification of traces and fragments, cultural differentiation, Lusatian culture

W niektórych łuzyckich grobach szkieletowych stwierdza się występowanie diademów, tworzonych z wielu drobnych ozdób brązowych — podobne zestawy takich ozdób znane są także z grobów ciałopalnych kultur łuzycckich oraz grobów kloszowych. Zdaje się, że ten przystroj głowy był w owym czasie bardzo pospolity, a w niektórych regionach wyróżnia grupy ludzkie niezależnie od podziałów kulturowych.

Już od niemal stu lat wiadomo, że część ludności związanej z zespołem kultur łuzycckich przyozdabiała głowy rodzajem diademów komponowanych z wielu małych elementów, przeważnie metalowych. Ich wygląd i sposób noszenia można określić dość precyzyjnie dzięki znaleziskom z grobów szkieletowych (ryc. 1). Ozdoby te omawiano w literaturze wielokrotnie, a szczegółowe studia E. Szydłowskiej (1963) pozwoliły ściśle określić typologicznie tworzące je guzki, skuwki i zawieszki, a także wyróżnić diademy pełne, tzn. opasujące całą głowę, od „półdiademów” zdobiących tylko czoło i tworzonych z mniejszej ilości elementów. Diademy te z reguły rozpatrywane są jako charakterystyczne dla niewielkiego tylko terenu w stosunkowo krótkim czasie, to jest dla dwóch tzw. podgrup grupy górnośląsko-małopolskiej u schyłku epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza, tam bowiem ozdoby te odkrywano na cmentarzyskach birytualnych, a więc w sytuacji umożliwiającej obserwowanie ich usytuowania na ciele zmarłego. Autorzy takiego właśnie podejścia nie biorą jednak pod uwagę tego, iż na tychże cmentarzyskach birytualnych występują także i w grobach ciałopalnych przedmioty, stanowiące części składowe takich diademów. Nie można oczywiście stwierdzić, czego fragmentami są owe drobne guzki, kółka czy zawieszki,

per analogiam jednak wolno sądzić, że znalezienie podobnego zestawu składników świadczy i o podobnej całości, czyli diademie. Dotyczy to także i inwentarzy grobów pochodzących z cmentarzysk o pochówkach wyłącznie ciałopalnych. Oczywiście, pewność określenia jest tu znacznie mniejsza, ale przecież nie usprawiedliwia to całkowitego przemilczania takiej ewentualności.

Dlatego więc w tym artykule przedstawiona będzie próba zebrania wszelkich śladów diademów złożonych z wielu elementów w czasach występowania kultur łuzycckich na terenie Polski. Pominięte natomiast zostaną występujące wówczas z rzadka diademy z blachy brązowej, których funkcja nie jest zresztą całkowicie pewna. Poniżej przytaczane będą przesłanki, mówiące o stosunkowej popularności zwyczaju przyozdabiania głów diademami w badanych czasach, a także bezpośrednio wcześniej. Występowanie takich diademów blaszanych (niejednokrotnie zresztą już omawianych w literaturze) w różnych regionach Polski, a także bezpośrednio przed pojawieniem się kultur łuzycckich (por. np. Gedl 1975, 43 n.; Szafranski 1955, 75) w jakiś sposób tęzę tę potwierdza. Są to jednak znaleziska tak rzadkie, że trudno je traktować jako świadectwo lokalnego obyczaju — w tej roli mogą one występować jedynie w powiązaniu z diade-

Ryc. 1. Łąbędy-Przyszówka, woj. Katowice, gr. 9. Pełny diadem z 40 skuwek i 3 spiralnych tarczek brązowych. Wg E. Dobrzańska-Szydłowska i M. Gedl 1962.

Abb. 1. Łąbędy-Przyszówka. Woiw. Katowice. Gr. 9. Voller Diadem aus 40 Beschlägen und 3 spiralförmigen Bronzeplättchen. Nach E. Dobrzańska-Szydłowska u. M. Gedl 1962.

mami reprezentowanymi znacznie częściej na naszym terenie, a więc z diademami wieloczęściowymi.

Tak się szczęśliwie złożyło, że jeden z niewielu wczesnych szkieletowych grobów łużyckich udowadnia noszenie takich diademów już w środkowej epoce brązu. Chodzi tu o datowany szpilą grób z Sulmierzyc, w którym znaleziono czaszkę owiniętą kilku rzędami saltaleone (podstawową literaturę źródłową grobów z diademami podaję w aneksie na końcu artykułu). Takie saltaleone notorycznie oznaczane są w literaturze jako części koliai, a przecież stwierdzono je także wraz z różnymi kółkami i zawieszkami na czaszce zmarłego, pochowanego w znacznie późniejszym grobie 2 ze Świbia. Grób z Sulmierzyc oraz wspomniane uprzednio wczesne diademy blaszane pozwalają więc uznać, że taki przystrój głowy noszono już od początku istnienia zespołu kultur łużyckich.

Oprócz grobu z Sulmierzyc znane są jeszcze dalsze 54 groby pochodzące z 9 stanowisk (aneks), w których stwierdzono bezspornie takie wieloczęściowe diademy. Pochodzą one z cmentarzysk birtualnych późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, a więc koncentrują się na niewielkim obszarze podgrup gliwicko-częstochowskiej i krakowskiej grupy górnośląsko-małopolskiej. Tę drugą podgrupę reprezentuje zresztą tylko jeden pewny diadem, pochodzący z Kwaczały.

Analizując te 54 diademy, elementy których znale-

ziono na czaszkach zmarłych, stwierdzić łatwo, że problemy zaczynają się już od ustalenia, co właściwie tworzyło taki diadem. Pozornie jest to jasne: diademy te składają się z małych guzków lub skuwek blaszanych niemal wyłącznie brązowych, naszywanych lub nabijanych w jednym lub dwóch rzędach na skórzany rzemyk lub wełnianą krajkę, a wyjątkowo na filc (a więc może na czapkę?) lub witkę roślinną. Ślady tych substancji organicznych nie są bynajmniej takie rzadkie. Często z tymi guzkami i skuwkami współwystępują przedmioty, pełniące zapewne funkcję zapięcia, a więc łańcuszki, odlewane kółka czy też kościane spinki. Problemy powstają jednak zarówno przy ustalaniu liczby, jak i rodzaju elementów tych ozdób głowy. Otóż wśród tych diademów zachodzą wielkie różnice co do mnogości stwierdzonych elementów. Liczba guzków lub skuwek rzadko przekracza 50, a 13% tych pochówków zawierało tylko 10 lub mniej elementów diadememu. W grobie 270 z Przeczyc na czaszce małego dziecka leżał guzek i dwa kółeczka z drutu. Na drugim krańcu skali znajduje się gr. 73 ze Świbia, w którym na czaszce zmarłego leżało 98 przedmiotów, w tym 95 skuwek. Różnice te odzwierciedlają na pewno podział na owe diademy pełne i „półdiademy”, o którym mówiono uprzednio, brak jednak podstaw dla określenia jakiejś wielkości granicznej między nimi.

O występowaniu w składzie diademów saltaleone była już mowa, tu jeszcze przytoczyć należy gr. 16 z Łąbęd-Przysówki, w którym diadem zawierał m.in. 6 paciorków rurkowatych, a 40 paciorków szklanych biegnących od skroni do lewej ręki zmarłego. Znany niestety tylko z krótkiej wzmianki gr. 352 ze Świbia zawierał paciorki (gliniane?) leżące na czaszce zmarłego. Elementy takich diademów znalezione w grobie ciałopalnym byłyby oczywiście określone jako składniki kolii.

Nie są to jednak wszystkie kłopoty zachodzące przy ustalaniu składu owych diademów. E. Szydłowska (1963, 49 n.) określiła pięć typów najróżniejszych zawieszek współwystępujących z tymi diademami (kółka i spiralki z drutu lub taśmy, niekiedy z przywieszkami). W grupie 54 diademów pewnych stwierdzono je na czaszce zmarłego 43 razy, to znaczy w 78%. Można by więc uznać, że są one bardzo często występującym składnikiem diademów, gdyby nie to, że na tych samych cmentarzyskach występują one często i bez diademów, a z innymi ozdobami lub samodzielnie. Pochówki zawierające jedynie dwa lub więcej takich kółek stanowią od 15% (Łąbędy-Przysówka) do 44% (Przeczyce) grobów, wyposażonych w więcej niż jedną ozdobę. Na pochodzącym z tegoż czasu i terenu cmentarzysku w Baczynie, woj. Kraków diademów brak, ale zawieszki takie występują w 37% grobów (Prokopowicz-Krauss 1967). Przystrój taki stwierdzono w Wicinie, woj. Zielona Góra, przy szkieletach ludzi zabitych podczas szturmów grodu (Kołodziejcki 1971, 100, ryc. 4), co wskazuje na to, że noszono go dość pospolicie poza obszarem koncentracji diademów. Wniosek ten potwierdzają pośrednio cmentarzyska takie, jak np. Nida, woj. Kielce czy Maciejowice, woj. Siedlce, na których małe brązowe kółka i spiralki stanowią niemal jedyne przedmioty metalowe, znajdujące w grobach (Gądzikiewicz-Woźniak, Miśkiewicz 1977, 476; Dąbrowski, Mogielnicka-Urban 1987, 171). Dodać też trzeba, że nowoczesne badania antropologiczne materiału kostnego z cmentarzysk ciałopalnych dość często wykrywają ślady brązu właśnie na kościach czaszki.

Nie można przeto stwierdzić, czy te współwystępujące z diademami z guzków lub skuwek rozmaite zawieszki stanowiły ich integralną część, czy też były to dwa niezależne, a niekiedy komplementarne sposoby przystrajania głowy. Zresztą możliwe są obie wersje równocześnie, to znaczy, że niekiedy takie zawieszki wkomponowane były w diademy (np. gr. LXXV z Opatowa, zawierający obok 19 guzków także 10 małych spiralek, też leżących na czaszce), a niekiedy zakładano diadem na głowę przybraną zawieszkami. Rozważanie tej sprawy o tyle nie jest kwestią czysto akademicką, że chodzi przecież o wyróżnienie takich przedmiotów, których występowanie

w grobie czyni prawdopodobnym przypuszczenie, że były to części diademów, mimo iż nie stwierdzono ich układu na szkielecie.

Z dotychczasowych uwag wynika, że przeszkodą nie może być niewielka ilość owych elementów — można przypuszczać, że wiele diademów składało się z małej liczby ozdób metalowych przy przewadze zdobień materia organiczną (piórka, kwiaty, szyszki, ozdoby drewniane). Również więc niewielkie kółka i spiralki mogą (ale niestety zupełnie nie muszą) świadczyć o obecności diademów. Za najbardziej tedy prawdopodobne wskaźniki uważać należy występowanie małych guzków i skuwek, ale i tu sprawa nie jest taka prosta. W grobie 33 z Łąbęd-Przysówki zmarły miał na prawym przedramieniu bransoletę, składającą się ze skuwki, 4 spiralek z taśmy i małej spiralki z drutu. Wcześniejsze groby z kurhanów 129 i 206 w Zdzienicach, woj. Konin zawierały małe guzki leżące na biodrach szkieletów, a więc stanowiące zapewne ozdoby pasów; nie można natomiast dla tego stanowiska wskazać choćby jednego grobu z diademem (Janowski 1958). W Pyszkowie taśma (?) z guzkami owijała podobno popielnicę — czy zatem był to diadem? Dodać tu też trzeba, że w ciałopalnym grobie XLIX z Cieszkowa znaleziono 392 skuwki, które trudno uważać za części jednego diademów — nasuwają się tu raczej skojarzenia z przystrojem głowy znanym z bogatych grobów scytyjskich (por. np. Mozolevskij 1983, ryc. 52; 53; 90; 128 i 129). Skarb z Łęki zawierał jeszcze więcej, bo 451 małych guzków, przy czym na niektórych pozostały jeszcze ślady najprawdopodobniej skóry. I tu liczba elementów każe wątpić w tworzenie z nich jednego diademów — może było ich kilka? Nasuwa się też jednak przypuszczenie, że te guzki były naszyte na odzież, być może dla ozdoby, a być może dla stworzenia *sui generis* pancerza. Jedną wersję mogą potwierdzać znane rysunki z popielnic w Sopron, na których zresztą występuje niekiedy także i przystrój głowy z jakichś kółek, drugą — grób z Lübzu, choć tam przystrój odzieży stanowią nieco inne guzki (por. Gallus 1934, 7 n., tabl. IV, 2, 3; XIII; XIV, 2; XVII, 1; Bukowski 1960, 206 n.; Schubart 1972, 123 n., tabl. 110, 12). Można więc mniemać, że zapewne i w kulturach łużyckich owe guzki i skuwki miały wielorakie zastosowanie. Nie ułatwia to interpretacji znalezisk, ale powinno przynajmniej skłaniać do relatywizowania ocen.

Z przytoczonych danych widać więc, iż brak jest wyraźnych i jednoznacznych kryteriów dla wyróżniania wieloczęściowych diademów tam, gdzie występowanie ich nie zostało stwierdzone lokalizacją w grobie. Dotyczy to oczywiście przede wszystkim grobów ciałopalnych. Trudno przyjąć, aby prawo do grzebania z diademami mieli wyłącznie ludzie cho-

wani w grobach szkieletowych, zaś to, że znaleziska ich koncentrują się w rejonie występowania cmentarzysk birytualnych (ryc. 2) częściowo tłumaczyć można względną łatwością określenia. Nie jest to wszakże tłumaczenie wystarczające — dotychczas zgromadzone dane wskazują, że ten region jest także rejonem nieco częstszego ich występowania. Nie znaczy to jednak, że występują tam one na każdym lepiej zbadanym cmentarzysku (por. Szydłowska 1974, ryc. 1). Nie znaczy to też, że występują one tam często. Maksymalna częstotliwość, stwierdzona tylko dla Łabęd-Przysówki, wynosi zaledwie 13,7% odkrytych pochówków. W Częstochowie-Rakowie stwierdzono jedynie 6,2% grobów z diademami, a w Będzinie-Łagiszy 5,4%. Tak duże różnice między cmentarzyskami obficie wyposażonymi w diademy mogą wskazywać na przypadkowość danych dla Łabęd-Przysówki, a to ze względu na stosunkowo niewielką odkrytą tam ilość grobów, bo tylko 80. Pozostałe lepiej zbadane nekropole wykazują jeszcze niższe odsetki: Danków 2,6%, Przeczyce podobnie, bo 2,7%, zaś odleglejsze Łaski 0,3%. Jak to już powiedziano, tuż obok występują i nekropole bez diademów. Nawet więc względna popularność tego przystroju na określonym terenie i w określonym czasie zwiększa tylko nieznacznie prawdopodobieństwo określenia.

Aby nie rezygnować całkowicie z poszukiwania diademów poza prawidłowo wyeksplorowanymi grobami szkieletowymi zebrano w tym artykule dane o grobach i skarbach, zawierających guzki i skuwki w bardzo różnej ilości (o czym już mówiono poprzednio) i często współwystępujące z kółkami, spiralkami, paciorkami itp. Oczywiście odróżnienie ich od koliai opiera się tylko na domniemaniu (przyznać należy, iż słabo ugruntowanym), że owe guzki i skuwki nie były (lub też były tylko wyjątkowo) wykorzystywane w koliach. Dlatego wszystkie zespoły z elementami diademu o nieokreślonym usytuowaniu na ciele zmarłego oznaczone są dalej jako zespoły z domniemanymi diademami. Rozróżnienie między diademami pewnymi a domniemanymi jest dalej konsekwentnie przestrzegane, także w aneksie, obejmującym wszelkie wchodzące w grę zespoły.

Jak już podano, z czasów od środkowej epoki brązu aż po schyłek okresu halsztackiego znamy z terenów polskich 55 pochówków z 10 stanowisk (Sulmierzyce, Będzin-Łagisza, Częstochowa-Raków, Danków, Kwaczała, Lasowice Małe, Łabędy-Przysówka, Opatów, Przeczyce, Świbie) zawierających diademy pewne. Brak ich jedynie z IV okresu epoki brązu, co, sądząc z datowania grobów z diademami domniemanymi, jest chyba rezultatem małej ilości grobów szkieletowych, znanych z tego okresu. Owych

diademów domniemanych jest, wbrew pozorom, wcale nie tak mało. Dla czasów bezpośrednio poprzedzających łużycki zespół kulturowy wymienić można dwa zespoły, a to gr. 13 z Borku, woj. Kalisz i gr. 1143 z Kietrza, woj. Opole (Ziábka, Maryniak 1988, 73 n.; Gedl 1968, 145 n.). Dla czasów od III do wczesnego V okresu epoki brązu wymienić można 6 pochówków z domniemanymi diademami, pochodzących z 4 stanowisk (Banie, Grodzisko Dolne, Kietrz, Kotla). Grupują się one w różnych regionach Polski, ale poza obszarem późniejszej koncentracji diademów (ryc. 2). Dodać można, że nie ograniczają się one do terenów Polski, bo tak z terenów Czechosłowacji, jak i Niemiec znane są zespoły łużyckie, o których również można sądzić, że świadczą o noszeniu diademów (por. np. Červinka 1900, 45 n.; Pivovarova 1965, 11; Nekvasil 1982, 76 n.; Griesa 1982, 51 n.). Znalezisk tych nie przytaczam gwoili wykazywania się znajomością literatury, lecz jako kolejną przesłankę mówiącą o znacznym rozpowszechnieniu wieloczęściowych diademów w omawianym zespole kulturowym. Można więc przypuszczać, że ten przystroj głowy noszony był dość pospolicie na rozległych terenach, a kłopoty z jego wyróżnianiem w inwentarzach grobów ciałałpalnych spowodowały przeoczenie tego faktu.

Z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z terenów Polski znamy obecnie 88 zespołów z domniemanymi diademami, pochodzących z 35 miejscowości (por. aneks). Trzy groby (Transbór, Sultiny, Dziekanów Polski) łączą się z kulturą grobów kłoszowych. Pozostałe zespoły są już łużyckie — stanowią je groby szkieletowe i ciałałpalne oraz dwa skarby (bo o charakterze zespołu z Pichlic nie można się jednoznacznie wypowiedzieć). Łącznie więc zespołów z pewnymi i domniemanymi diademami znamy z czasów występowania kultur łużyckich w Polsce aż 149, koncentrujących się na części obszaru grupy górnośląsko-małopolskiej (ryc. 2). Pochodzą one z 44 miejscowości, nie są to więc, wbrew pozorom, liczby małe, zważywszy na trudności w wyróżnianiu tych diademów. Stwierdzić trzeba jednak niestety wyraźnie, że prawdziwego nasilenia występowania tych diademów nie poznamy nigdy, tak ze względu na ograniczenie możliwości obserwacji przez rytuał pogrzebowy, jak i prawdopodobną dominantę ozdób tego rodzaju wykonanych z surowców organicznych.

Dla ustalenia, czy diademy występują w jakichś w przybliżeniu stałych zestawach ozdób, zebrano zespoły z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, które oprócz pewnego lub domniemanego diademu zawierają przynajmniej jeden jeszcze rodzaj ozdób i występują przynajmniej dwukrotnie. Takich zespołów zebrano sto, a więc znacznie mniej, niż ich już

znamy z tego czasu. Wynika to po prostu z tego, że w 16 zespołach stwierdzono tylko diademy, a część pozostałych są to bądź groby o niepełnych inwentarzach (zniszczone lub wyrabowane), bądź też jeszcze nie w pełni opisane (np. większość grobów ze Świbia). Rzut oka na mnogość rubryk zestawienia 1 przekonuje, iż osiągnięte efekty trudno uważać za zadowalające. Powtarzalnie współwystępujące z diademami ozdoby to przede wszystkim już omawiane zawieszki, a ponadto naszyjniki, paciorki i wisiorki (kolie?), bransolety, szpile i nagolenniki. Komplet tych ozdób wystąpił tylko siedem razy na trzech cmentarzyskach śląskich. W tym też regionie występują także trzy z czterech grobów zawierających po pięć z wymienionych rodzajów ozdób. Nie są to niestety cyfry pozwalające na jakiegokolwiek uogólnienia. Najczęściej, bo 31 razy, diademy występują wraz z zawieszkami (zest. 1). Także często, co niestety oznacza tylko 8 pochówków z 6 rozrzuconych na dużym terenie stanowisk, występuje zestaw: diadem, zawieszki i paciorki. Z powyższych uwag wynika, że być może oba te wymienione ostatnio zestawy traktować należy po prostu jako pozostałości bardziej ozdobnych diademów. Zestawy zawierające naszyjniki, kolie (?) bądź nagolenniki są stosunkowo najczęstsze tam, gdzie i groby najbogatsze. Uderza stosunkowo rzadkie wyposażanie badanych grobów w szpile (38% zespołów), choć w grobach bez diademów, a także na sąsiednich cmentarzyskach występują one częściej (por. Galasińska-Hrebendowa 1989; Prokopowicz-Krauss 1967). Liczba wkładanych do grobu naszyjników, szpil, bransolet i nagolenników jest różna, przeważnie jednak wynosi 1–2 egzemplarzy. Wydaje się więc, że nie istniał stały zestaw ozdób „przypisanych” do diademów – potwierdza to w pewnym stopniu sugestia o jego powszechności, a w każdym razie o traktowaniu go przez ówczesnych ludzi jak każdej innej ozdoby, a nie czegoś wyjątkowego. Mała liczebność zbiorów nie pozwala uchwycić specyfiki poszczególnych cmentarzysk: być może pewne społeczności preferowały określone sposoby zapinania diademów, ale sugestia ta nie może na razie być podbudowana wystarczającą ilością danych.

Dwanaście pochówków z pewnymi diademami posiada analizy antropologiczne. Są to w zasadzie groby kobiet różnych kategorii wieku, niekiedy chowanych wraz z dziećmi. Dwa z tych pochówków zostały określone jako męskie, nie są to jednak oznaczenia całkowicie pewne. Określono też antropologicznie 25 zespołów z domniemanymi diademami. Oznaczenia te są bardziej zróżnicowane, ale i tu dominują kobiety. Czasem jednak budzą się wątpliwości, jak np. w wypadku gr. 481 z Przeczyc, wyposażonego m.in. w brzytwę, nóż i grocik strzały.

Chyba więc za najtrafniejsze uznać trzeba sformułowanie, że diademy noszone były częściej przez kobiety i dzieci. Być może w tym drugim wypadku chodzi głównie o dziewczynki, jest to jednak oczywiście sugestia niesprawdzalna.

Ten przegląd faktograficzny nie daje jasnego obrazu, pozwala jednak na pewne próby interpretacji, bądź też na weryfikowanie interpretacji dotychczas proponowanych. Mapa (ryc. 2) pozwala stwierdzić, że dwie trzecie stanowisk z ogromną większością pochówków z końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza zawierających omawiane diademy koncentruje się w obrębie grupy górnośląsko-małopolskiej, przede wszystkim tak zwanych podgrup gliwicko-częstochowskiej, ale i kępińskiej, natomiast brak ich dotychczas zupełnie na obszarze podgrupy kieleckiej. Nie jest to więc cecha, dająca się jednoznacznie przypisać którejs z wyróżnianych tu dla owego czasu jednostek kulturowych. Brak zestawu map osadnictwa dla terenu największej koncentracji grobów z wieloczęściowymi diademami znakomicie utrudnia rozważanie problemu. Porównanie mapy tych grobów (ryc. 2) z dziś dostępnymi danymi (Szydłowska 1974, ryc. 1; Gedl, Ginter, Godłowski 1971, ryc. 74) pozwala jednak przyjąć istnienie tu dwóch dość wyraźnie wydzielających się skupisk, których istnienie, a także odrębność kulturową, sygnalizował już dawniej B. Gediga (1965, 77 n.). Pierwsze (ryc. 2) obejmuje, najogólniej ujmując, rejon między Czarną Przemszą a Kłodnicą, Małą Panwią i Odrą, a krańce jego zasięgu wyznaczają takie cmentarzyska jak Będzin-Łagisza, Przeczyc, Czarnowasy i Łabędy-Przyszówka. Drugie skupisko obejmuje tereny nad górną Wartą i górną Prosną, a granice jego obszaru wytyczają obecnie nekropole takie jak Małusy Wielkie, Zbrojewsko, Pyszków, Laski i Praszka. W miarę postępu badań określenia te uda się zapewne uściślić – można np. przypuszczać, że słabo na razie widoczna odrębność stanowisk nad Liswartą (sygnalizowana już w cytowanej pracy B. Gedigi) pozwoli wyodrębnić ten właśnie region. Pierwsze z tych skupisk obejmuje część obszaru podgrupy częstochowsko-gliwickiej o wyraźnej dominancie cmentarzysk birtualnych z przewagą grobów szkieletowych w dużej liczbie przypadków. Drugie zajmuje część terenów podgrupy kępińskiej i podgrupy częstochowsko-gliwickiej, a dominują tu z reguły groby ciałopalne. Oba te skupiska gromadzą olbrzymią większość zestawów ozdób, zawierających oprócz diademów także naszyjniki, kolie (?) i nagolenniki, o czym mowa była wyżej. Natomiast kultura materialna ludności całego tego terenu niemal się nie różni (Gedl 1975a, 130), co już dawno było podnoszone jako argument przeciw arbitralnemu ustalaniu granic owych podgrup (Gediga 1965, 74 n.). Tym

Ryc. 2. Mapa występowania wieloczęściowych diademów w kulturach łużyckich i grobów kloszowych na terenie Polski. 1 — obiekty z czasów od III do wczesnego V okresu epoki brązu, 2 — obiekty z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Numeracja stanowisk zgodna jest z numeracją podaną w aneksie.

Abb. 2. Mehrteilige Diademe in Lausitzer Kulturen und in den Glockengräbern in Polen. 1 — Objekte aus der Zeit vom III BZ bis zur frühen V BZ, 2 — Objekte aus der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit. Die Nummer der Fundstellen stimmen mit der im Anex zu.

bardziej więc należy poszukiwać innych kryteriów podziału.

Jeśli materiał tak słabo odzwierciedla podział na jednostki kulturowe, to być może poszukiwać należy jednostek innego rodzaju. O jakie więc inne jednostki może w tym wypadku chodzić? W wypadku obu wymienionych skupisk stwierdzono różnice jedynie w nasileniu niektórych zjawisk, to znaczy dominantę któregoś ze sposobów grzebania zmarłych i pewne nasilenie wyposażania zmarłych w diademy, nierząd-

ko w towarzystwie obfitszych zespołów ozdób. Skupiska te rozdziela obszar wyraźnie słabiej zasiedlony (ryc. 2). Pozostałe stanowiska z diademami grupują się przeważnie nie opodal tych dwóch skupisk, choć oczywiście są i tu wyjątki (Kosin czy okolice Warszawy). Przypomnieć niestety należy, że mapa prezentuje niewątpliwie dane zaniżone, a to ze względu na nierównomierny stan zbadania terenu oraz kłopoty z wyróżnianiem diademów w grobach ciepłopalnych. Mimo to można już próbować podać pewne wyja-

śnienia. Oba wspomniane skupiska są raczej skupiskami osadniczymi, natomiast jawnie nie są to jednostki wyróżniające się określonym zestawem cech kultury materialnej czy też obrządku pogrzebowego.

Przy próbach tłumaczenia badanych zjawisk zwrócić się należy ku popularnym obecnie badaniom paleoetnograficznym społeczeństw epoki brązu. Mogą one być pomocne także i przy interpretacji tego materiału. Okazuje się, że oddalenie pojedynczo występujących grobów z diademami od omówionych ich skupisk (ryc. 2) nie przekracza odległości, uznawanej za graniczną przy pospolitej wówczas wymianie kobiet między poszczególnymi ludzkimi grupami (Jockenhövel 1991, 52 n.). A przecież mowa jest o przystroju głowy, noszonym głównie przez kobiety. Jednak nasilenie występowania tych grobów jest w stosunku do innych znanych sytuacji tak duże, iż powyższe tłumaczenie można uznać jedynie za częściowe, tym bardziej wobec szeregu przesłanek świadczących o dużej popularności tego przystroju w kulturach łużyckich. Odkrycie aż trzech grobów z domniemanymi diademami w Kosinie wyraźnie przeczy koncepcji uznania ich za groby owych „obcych kobiet” — w każdym razie brak jakichkolwiek innych wskazówek odnośnie do silnych powiązań między rejonami koncentracji tych grobów a doliną środkowej Wisły. Zapewne tedy nie istnieje jedno wszechogarniające wyjaśnienie obserwowanej sytuacji. O ile w pewnych regionach te wieloczęściowe diademy mogły być wyróżnikami jakiejś części kobiet danej grupy ludzkiej, to gdzie indziej były po prostu ozdobą niekiedy występującą w wersji bogatszej, to znaczy z większą nieco ilością elementów metalowych.

Podkreślić trzeba, iż omówione tu fakty skłaniają do refleksji nad podstawami wydzielenia owych podgrup, o czym już wspomniano. Wydziela się je przyznając daleko posuniętą unifikację cech ich kultury materialnej właśnie od momentu pojawienia się cmentarzysk birytualnych, o których można dziś powiedzieć, że nie wyróżniają jednoznacznie żadnej z tych podgrup. Zebrane dane skłaniają więc ku analizowaniu tych dwóch skupisk nekropoli z diademami pod kątem odzwierciedlenia przez nie realnych powiązań społecznych oraz gospodarczych, co zdają się nam sygnalizować zarysowujące się tam skupiska osadnicze. Dotyczy to zwłaszcza pierwszego ze skupisk, czyli tego między Czarną Przemszą a Odrą, wyróżniającego się nie tylko skupieniem stanowisk, ale i dużym nasileniem występowania diademów, bogatych zestawów ozdób oraz grobów szkieletowych. Jest to oczywiście odrzucenie obowiązującej niestety powszechnie w literaturze tezy, iż wyróżnione na podstawie cech kultury materialnej jednostki (grupy, podgrupy) kultur łużyckich odzwierciedlają także struktury społeczne i gospodarcze ludności (Gedl 1975a, 94). Jest to oczywiście możliwe, ale bynajmniej

nie pewne. Przeczą temu po pierwsze wyraźnie wyodrębniające się w obrębie różnych grup skupiska osadnicze (por. np. Mierzwiński 1989, ryc. 1; Michalski 1992, 83 n.), a po wtóre rozmiary zajmowanych przez niektóre z tych grup terenów. Wiele takich obszarów „plemiennych” zakasowałoby wielkością szereg współczesnych im państw greckich, nie mówiąc już o prawdopodobnej wielkości jednostek organizacyjnych, opisanych przez Geografa Bawarskiego.

Kilka słów poświęcić wypada innej sprawie. Jest to kwestia granicy etnicznej, która wedle przypuszczeń niektórych badaczy miała na przełomie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza przebiegać właśnie przez rejon koncentracji diademów (por. Malinowski 1975). Dokonane tu obserwacje przemawiają chyba na rzecz przeciwników tej tezy (np. Szydłowska 1982). Skoro bowiem omawiany przystroj głowy trwał w kulturach łużyckich od początku i był w nich rozpowszechniony na całym niemal terytorium, to jego stosowanie wskazuje raczej na trwanie rdzennej ludności niż przybycie innej. Brak różnic w sposobach ozdabiania zmarłych z grobów szkieletowych i ciałałpalnych również przemawia za jednorodnością owej ludności. Chociaż więc kwestia diademów jest tu tylko drobnym przyczynkiem, to jest to chyba przyczynkiem o jednoznacznej wymowie.

Wydaje się więc, że można przyjąć, że omawiane diademy mogły być w pewnych okresach elementem wyróżniającym, głównie noszonym przez kobiety, mieszkanki niewielkich rejonów o słabo uchwytnych lub wręcz nieuchwytnych wyróżnikach innego rodzaju. Istotną rolę w tym odróżnianiu przynależności grupowej mogły też mieć nie zachowane części diademów w postaci piór, kolorowych krajków czy sposobów umieszczania poszczególnych elementów. Może dlatego te diademy były dość popularne. Nie bawiąc się w dalsze dywagacje zbliżające nas do Karola Maya należy raz jeszcze podkreślić znikome możliwości rozpoznania realnej sytuacji. Słabą wyrazistość danych uważać można nie tylko za rezultat niwelującej działalności obrządku pogrzebowego, lecz zapewne także za skutek słabej w kulturach łużyckich tendencji do odróżniania się strojem. Pośrednio ten ostatni wniosek potwierdza mała ilość obserwowanych w tych kulturach tak zwanych garniturów ozdób, co zresztą odbija wyraźnie także zestawienie 1.

Sądzić można, że śledzenie tego rodzaju drobnych śladów świadomego wyróżniania się grup ludzkich przy korelowaniu tych obserwacji z analizą skupisk osadniczych może, mimo wszelkich trudności i wątpliwości, dostarczyć przesłanek do wnioskowania o charakterze owych grup. Przekonanie takie leżało u podstaw pomysłu napisania tego przyczynka, Czytelnik zaś może ocenić, na ile jest ono usprawiedliwione.

Zestawienie 1

Powtarzające się inwentarze zespołów z diademami i innymi ozdobami, pochodzące z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Występuje wraz z diademem	Występuje wraz z diademem																		
	Naszynnik	Paciorki, wisiorki	Bransoleta	Szpila	Nagolennik	Zawieszki													
S t a n o w i s k o	Będzin-Łagisza						2	1	1	2				1	1			6	
	Cieszków		1																
	Czarnowąsy							1									1		
	Częstochowa-Raków												1					2	
	Danków									1			1				1	4	
	Kietrz										1	1					1	1	
	Kosin												1					1	1
	Kraków-Prokocim														1				
	Laski								1	1								1	
	Lasowice Małe	3																	
	Ligota Samborowa														1				
	Łabędy-Przyszówka		1		1						1		1					1	2
	Łódź-Ruda Pabianicka																1		
	Małusy Wielkie															1			
	Niechmirów-Mała Wieś													1					1
	Opatów			1															
	Opole-Zakrzów								1										
	Piasek						1				1								1
	Pichlice												1						
	Podborzany																		1
	Podule													2					1
	Przeczyce	1				1					1			2	1	2		1	10
	Strzelce Opolskie																		1
	Świbie	3	1									1		3	2				1
	Warszawa-Grochów								1										
	Zalew II				1	1				1									
	Zbrojewsko								1										
Ziemięcice																		1	
Razem	7	2	2	2	5	2	4	2	6	2	4	8	3	5	4	2	6	3	31

ANEKS

Wykaz zespołów zawierających diademy wieloczęściowe stwierdzone (s) i domniemane

1. **Banie**, woj. Szczecin – Eggers 1936.
2. **Będzin-Łagisza**, woj. Katowice, gr. 1 (s); 14; 16 (s); 20 (s); 62 (s); 84 (s); 104 (s); 124 (s); 136 (s); 159 (s); 163 (s); 238 (s); 271 (s); 272 (s); 287 (s); 290 (s); 329 (s); 333 – Galasińska-Hrebendowa 1989.
3. **Chojno-Golejewko**, gm. Miejska Górka, woj. Leszno, gr. LXXII – Woźniak 1960.
4. **Cieszków**, gm. Milicz, woj. Wrocław, gr. XLIX; LXXV – Domańska, Gołubkow 1976; 1977.
5. **Czarnowąsy**, gm. Wielki Dobrzeń, woj. Opole, gr. IVa; XI – Arndt 1929.
6. **Częstochowa-Raków**, gr. II (s); 8 (s); 12 (s); 48; 65 – Prokopowicz 1961; Błaszczuk 1965.
7. **Danków**, gm. Lipie, woj. Częstochowa, gr. 94; 97 (s); 199; 214; 215; 249; 295; 448 – Gedl 1961; 1963.
8. **Grodzisko Dolne**, woj. Rzeszów, gr. 176 – Moskwa 1976.
9. **Kalisz-Winiary**, gr. 4 – Kempisty 1957.
10. **Kietrz**, woj. Opole, gr. 78; 197; 331; 380; 2335; 3364; 3541 – Gedl 1973; 1982; 1984; Essen 1985.
11. **Korytnica**, gm. Raszków, woj. Kalisz, gr. z 1932 r. – Durczewski 1932.
12. **Kosin**, gm. Anapol, woj. Tarnobrzeg, gr. 85; 96; 141 – Miśkiewicz, Węgrzynowicz 1974.
13. **Kotla**, woj. Legnica, gr. 48 – Kołodziejski 1972.
14. **Kraków-Prokocim**, gr. 84 – Durczewski 1948.
15. **Kwaczała**, gm. Alwernia, woj. Kraków, gr. z 1875 r. (s) – Durczewski 1948.
16. **Laski**, gm. Trzcinią, woj. Kalisz, gr. 134; 1127; 1130; 1158; 1198 – Malinowski 1989; 1990.

17. **Lasowice Małe**, woj. Opole, gr. X (s); XXI (s); XXIX (s) — Dobrzańska, Gedl 1962.
18. **Ligota Samborowa**, gm. Izbicko, woj. Opole, gr. 12 — Gedl 1970.
19. **Łabędy-Przyszówka**, gm. Gliwice, woj. Katowice, gr. 3 (s); 5 (s); 9 (s); 16 (s); 21 (s); 24 (s); 33; 43; 61 (s); 65 (s); 68 (s) — Dobrzańska-Szydłowska, Gedl 1962.
20. **Łęka**, gm. Łęczycza, woj. Płock — Ząbkiewicz-Koszańska 1966.
21. **Łódź-Ruda Pabianicka**, gr. 83 — Ząbkiewicz-Koszańska 1958.
22. **Łubnice**, woj. Kalisz, gr. 78 — Kaszewski 1986.
23. **Małusy Wielkie**, gm. Mstów, woj. Częstochowa, gr. 35 — Bolek 1976.
24. **Niechmirów-Mała Wieś**, gm. Burzenin, woj. Sieradz, gr. 20; 145 — Kufel-Dzierzgowska 1985; 1987.
25. **Opatów**, woj. Częstochowa, gr. LVIII; LX (s); LXXV (s); 457; 1156 — Nosek 1946; Godłowski 1964; Godłowski, Madyda 1976.
26. **Opole-Zakrzów**, gr. 21 — Gedl 1962.
27. **Piasek**, gm. Woźniki, woj. Częstochowa, gr. 8—9; 19; LX; LXI — Reyman 1929; Jażdżewski 1932.
28. **Piaski**, gm. Mniszków, woj. Piotrków Trybunalski — Gąsior 1976.
29. **Pichlice**, gm. Sokolniki, woj. Kalisz — Durczewski 1948.
30. **Podborzany**, gm. Strzelce Opolskie, woj. Opole, gr. 10 — Gedl 1962.
31. **Podule**, gm. Sędziejowice, woj. Sieradz, gr. 35; 230; 427 — Mikłaszewska-Balcer, Miśkiewicz 1968.
32. **Praszka**, woj. Częstochowa, gr. I — Różańska 1961.
33. **Przeczycze**, gm. Mierzęczyce, woj. Katowice, gr. 4; 8; 87 (s); 90 (s); 113; 124; 140; 150 (s); 203 (s); 222; 266; 270 (s); 357 (s); 376 (s); 383; 394 (s); 411 (s); 442; 481; 493 (s); 494 (s); 500; 535; 578; 598 (s) — Szydłowska 1968.
34. **Pyszków**, gm. Brzeźno, woj. Sieradz — Antoniewicz 1947.
35. **Strzelce Opolskie**, woj. Opole, gr. 7 — Hufnagel 1941.
36. **Sulmierzyce**, woj. Kalisz — Kurnatowski 1965.
37. **Świbie**, gm. Wielowieś, woj. Katowice, gr. 2 (s.); 14 (s); 73 (s); 102 (s); 124 (s); 221; 242; 259 (s); 270; 279; 283; 344; 350; 352 (s); 395 — Stankiewicz-Węgrzykowska 1964; 1969; 1972; Wojciechowska 1986.
38. **Transbór**, gm. Latowicz, woj. Siedlce, gr. 21 — Kietlińska, Mikłaszewska-Balcer 1963.
39. **Warszawa-Grochów**, gr. 264 — Gądzikiewicz-Woźniak 1961.
40. **Zalew II**, gm. Lutomiersk, woj. Sieradz, gr. 121; 123; 143 — Jadczykowska 1988.
41. **Zbrojewsko**, gm. Lipie, woj. Częstochowa, gr. 1007 — Gedl 1989.
42. **Ziemięcice**, gm. Zbrosławice, woj. Katowice, gr. 4; 21 — Dobrzańska 1961.

Nie naniesione na mapę:

43. **Dziekanów Polski**, gm. Łomianki, woj. Warszawa — Tomaszewski 1981.
44. **Sulbiny**, gm. Garwolin, woj. Siedlce, gr. 15 — Tomaszewski 1981.

BIBLIOGRAFIA

Skróty

- IA — Inventaria Archaeologica, Warszawa
 MA — Materiały Archeologiczne, Kraków
 MS — Materiały Starożytne, Warszawa
 PA — Przegląd Archeologiczny, Poznań (Wrocław)
 PMMAEŁ — Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Łódź
 RMG — Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Bytom
 SA — Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław—Warszawa—Kraków
 Sil. Ant. — Silesia Antiqua, Wrocław
 WA — Wiadomości Archeologiczne, Warszawa

Literatura

- ANTONIEWICZ J.
 1947 *Zabytki halsztackie z Bogumilowa i Pyszkowa w pow. sieradzkim*, „Światowit”, t. XVIII, s. 11—41.
- ARNDT A.
 1929 *Der Urnenfriedhof bei Czarnowanz, Kr. Oppeln, Ausgrabungsberichte 1922*, „Aus Oberschlesiens Urzeit”, t. 5.
- BLASZCZYK W.
 1965 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Częstochowie-Rakowie*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. I, s. 14—224.
- BOLEK Z.
 1976 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Małusach Wielkich, gm. Mstów*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie”, t. IV, s. 3—62.
- BUKOWSKI Z.
 1960 *Kilka uwag na temat funkcji niektórych ozdób guzikowatych kultury łużyckiej*, „Archeologia Polski”, t. V, s. 197—244.
- ČERVINKA I. L.
 1900 *Archeologický výzkum na Prostějovsku*, Prostějov.
- DĄBROWSKI J., MOGIELNICKA-URBAN M.
 1987 *Badania zespołu osadniczego kultury łużyckiej w Maciejowicach, woj. Siedlce, w latach 1981—1985*, SA, t. 39, s. 167—178.
- DOBZRAŃSKA E.
 1961 *Późnohalsztackie cmentarzysko ciałopalne w Ziemięcicach, w pow. gliwickim*, PA, t. 13, s. 150—175.
- DOBZRAŃSKA E., GEDL M.
 1962 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Lasowicach Małych, pow. Olesno*, Sil. Ant., t. IV, s. 121—164.

- DOBRZAŃSKA-SZYDŁOWSKA E., GEDL M.
1962 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Łabędach-Przyszówce, pow. Gliwice*, RMG, t. 1, s. 1–114.
- DOMAŃSKA J., GOLUBKOW J.
1976 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, woj. Wrocław z badań w 1973 roku. Część II*, Sil. Ant., t. XVIII, s. 77–119.
1977 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, woj. Wrocław z badań w 1974 roku. Część III*, Sil. Ant., t. XIX, s. 103–149.
- DURCZEWSKI Z.
1932 *Powiat krotoszyński w czasach przedhistorycznych*, PA, t. 4, s. 208–224.
1948 *Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce*, t. II, Kraków.
- EGGERS H. J.
1936 *Das Fürstengrab von Bahn, Kr. Greifenhagen und die germanische Landnahme in Pommern*, „Baltische Studien”, N.F. t. IV, s. 7–47.
- ESSEN R.
1985 *Die Nadeln in Polen, II*, „Prähistorische Bronzefunde”, t. XIII/9, München.
- GALASIŃSKA-HREBENDOWA W.
1989 *Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Będzinie-Łagiszy*, RMG, t. 12.
- GALLUS S.
1934 *Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall*, „Archaeologia Hungarica”, t. XIII, Budapest.
- GĄDZIKIEWICZ-WOŹNIAK M.
1961 *Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa-Grochów, stanowisko „Bryłowszczyzna”*, MS, t. VII, s. 47–110.
- GĄDZIKIEWICZ-WOŹNIAK M., MIŚKIEWICZ J.
1977 *Cmentarzysko kultury łużyckiej i grobów kloszowych z Nidy, pow. Kielce*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. IV, s. 413–479.
- GAŚSIOR M.
1976 [w:] IA, fasc. XXXVII.
- GEDIGA B.
1965 *Zróżnicowanie kultury łużyckiej na Śląsku*, RMG, t. 3, s. 67–95.
- GEDL M.
1961 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Dankowie, pow. Kłobuck, cz. II (materiały z badań prowadzonych w latach 1957 i 1958)*, MA, t. III, s. 65–99.
1962 *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
1963 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Dankowie, pow. Kłobuck, cz. III (materiały z badań prowadzonych w latach 1959–1961)*, MA, t. IV, s. 117–198.
1968 *Dwa szkieletowe groby kultury przedłużyckiej w Kietrze, powiat Głubczyce*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. III, s. 145–152.
1970 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Ligocie Samborowej, pow. Strzelce Opolskie*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. IV, s. 137–196.
1973 *Cmentarzysko halszackie w Kietrze, pow. Głubczyce*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
1975 *Kultura przedłużycka*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
1975a *Kultura łużycka*, Kraków.
1982 *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrze, t. I*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź.
1984 *Wczesnołużyckie groby z konstrukcjami drewnianymi*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź.
- 1989 *Zbrojewsko, Woiwodschaft Częstochowa, Gemeinde Lipie, Fundstelle 3 (Ein bronzezeitliches Gräberfeld)*, „Recherches Archeologiques de 1989”, Kraków, s. 10–24.
- GEDL M., GINTER B., GODŁOWSKI K.
1971 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, cz. II*, Katowice.
- GODŁOWSKI K.
1964 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opatowie, pow. Kłobuck w 1962 roku*, SA, t. 16, s. 142–152.
- GODŁOWSKI K., MADYDA R.
1976 *Opatów, Province of Częstochowa*, „Recherches Archeologiques de 1975”, Kraków, s. 33–39.
- GRIESA S.
1982 *Die Göritzer Gruppe*, „Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam”, t. 16, Berlin.
- HUFNAGEL H.
1941 *Die früheisenzeitlichen Gräberfelder von Groß-Strehlitz-Adamowitz und Tschammer = Ellguth im Kr. Groß-Strehlitz*, „Altschlesien”, t. X, s. 54–105.
- JADCZYKOWA I.
1988 *Ciałopalne cmentarzysko ludności kultury łużyckiej okresu halszackiego D z Zalewu II, województwo sieradzkie*, PMMAEŁ, t. 35, s. 15–87.
- JANOWSKI J.
1958 *Łużyckie cmentarzysko kurhanowe z późnej epoki brązu w miejscowości Zdzienice, pow. Turek*, MS, t. III, s. 277–350.
- JAŹDŻEWSKI K.
1932 *Dwa cmentarzyska łużyckie w Boronowie i Piasku w pow. lublińskim na Górnym Śląsku*, WA, t. XI, s. 61–115.
- JOCKENHÖVEL A.
1991 *Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa*, „Germania”, t. 69, s. 49–62.
- KASZEWSKI Z.
1986 *Cmentarzysko kultury łużyckiej z okresu halszackiego na stanowisku 2 w Łubnicach, woj. kaliskie*, PMMAEŁ, t. 31, s. 129–205.
- KEMPISTY A.
1957 *Cmentarzysko kultury łużyckiej we wsi Winiary, pow. Kalisz*, WA, t. XXIV, s. 144–146.
- KIETLIŃSKA A., MIKŁASZEWSKA R.
1963 *Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Mińsk Mazowiecki*, MS, t. IX, s. 255–330.
- KOŁODZIEJSKI A.
1971 *Badania zespołu osadniczego ludności kultury łużyckiej z okresu późnohalszackiego w Wicinie, pow. Lubsko, w latach 1966–1969*, SA, t. 23, s. 91–108.
1972 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Kotli, pow. Głogów*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. III, s. 23–172.
- KUFEL-DZIERZGOWSKA A.
1985 *Cmentarzysko ciałopalne w Niechmirowie-Malej Wsi, woj. sieradzkie, st. 1 (74–45)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 1, s. 81–106.
1987 *Cmentarzysko ciałopalne w Niechmirowie-Malej Wsi, stanowisko 1 (74–45), województwo sieradzkie (część 4)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 4, s. 97–148.
- KURNATOWSKI S.
1965 *Materiały do środkowego okresu epoki brązowej w Wielkopolsce*, PA, t. 17, s. 122–201.
- MALINOWSKI T.
1975 *Problem pogranicza prasłowiańsko-prailiryjskiego*, „Slavia Antiqua”, t. 21, s. 5–46.
1989 *Laski. Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej. Część 2*, Słupsk.

- 1990 *Laski. Materiały z cmentarzyska kultury lużyckiej. Część 3*, Słupsk.
- MICHAŁSKI J.
1992 *Osadnictwo w Małopolsce od II okresu epoki brązu do początków okresu lateńskiego*, Warszawa.
- MIERZWIŃSKI A.
1989 *Funkcja grodów ludności kultury lużyckiej w świetle badań tych obiektów na Śląsku*, [w:] *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, s. 185—207.
- MIKŁASZEWSKA-BALCER R., MIŚKIEWICZ J.
1968 *Cmentarzysko kultury lużyckiej z miejscowości Podule, pow. Łask, stanowisko I*, WA, t. XXXIII, s. 3—113.
- MIŚKIEWICZ J., WĘGRZYNOWICZ T.
1974 *Cmentarzysko kultury lużyckiej z Kosina, pow. Kraśnik (Stanowisko I, II, III)*, WA, t. XXXIX, s. 131—204.
- MOSKWA K.
1976 *Kultura lużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów.
- MOZOLEVSKIJ B. M.
1983 *Skifskij step*, Kyjv.
- NEKVASIL J.
1982 *Pohřebište lužické kultury v Moravičanech*, Brno.
- NOSEK S.
1946 *Wyniki badań prowadzonych na cmentarzysku kultury lużyckiej w Opatowie, pow. częstochowski, „Annales UMCS” Sectio F, t. I, s. 229—332.*
- PIVOVAROVA Z.
1965 *K problematice mohyl v lužické kulture na Slovensku, „Slovenska Archeologia”, t. XIII, s. 107—162.*
- PROKOPOWICZ J.
1961 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Częstochowie-Rakowie*, MA, t. III, s. 129—142.
- PROKOPOWICZ-KRAUSS J.
1967 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Baczyńcu, pow. Kraków, MA, t. VIII, s. 133—158.*
- REYMAN T.
1929 *Cmentarzysko późnobronzowe i halsztackie w Piasku w pow. lublinieckim na Górnym Śląsku*, PA, t. 3, s. 47—64.
- RÓŻAŃSKA H.
1961 *Cmentarzysko lużyckie w miejscowości Praszka, pow. Wieluń, MS, t. VII, s. 289—310.*
- SCHUBART H.
1972 *Die Funde der älteren Bronzezeit in Mecklenburg*, Neumünster.
- STANKIEWICZ-WĘGRZYKOWA A.
1964 *Ogólne uwagi o wyrobach metalowych z cmentarzyska kultury lużyckiej w Świbiu, pow. Gliwice, „Zeszyty Gliwickie”, t. 2, s. 133—148.*
- 1969 [w:] IA, fasc. XXIII.
- 1972 *Badania cmentarzyska kultury lużyckiej w Świbiu, pow. Gliwice w latach 1961—1967*, SA, t. 24, s. 49—60.
- SZAFRAŃSKI W.
1955 *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa—Wrocław.
- SZYDŁOWSKA E.
1963 *Diademy i zawieszki skroniowe grupy górnośląsko-małopolskiej kultury lużyckiej, „Archeologia Polski”, t. VIII, s. 44—67.*
- 1968 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie — materiały*, RMG, t. 5.
- 1974 *Ze studiów nad cmentarzyskami biritualnymi z przewagą grobów szkieletowych w kulturze lużyckiej*, PA, t. 22, s. 151—172.
- 1982 *W sprawie interpretacji specyfiki kulturowej podgrupy częstochowsko-gliwickiej kultury lużyckiej*, [w:] *Południowa strefa kultury lużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków—Przemyśl, s. 37—46.
- TOMASZEWSKI J.
1981 *Nie opublikowane zabytki z cmentarzyska kultury grobów kloszowych w Transborze, woj. Siedlce*, WA, t. XLVI, s. 242—243.
- WOJCIECHOWSKA H.
1986 *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury lużyckiej w Świbiu, woj. katowickie za lata 1970—1980, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, t. 2, s. 147—170.*
- WOŹNIAK T.
1960 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Chojnie-Golejewku, w pow. rawickim*, PA, t. 12, s. 31—116.
- ZĄBKIEWICZ-KOZAŃSKA H. A.
1958 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Łodzi-Rudzie Pabianickiej*, PA, t. 10, s. 237—285.
- 1966 *Skarb ozdób brązowych kultury lużyckiej z okresu halsztackiego z Łęki koło Piątku, pow. Łęczyca*, PMMAEŁ, t. 13, s. 130—160.
- ZIĄBKA L., MARYNIAK B.
1988 *Cmentarzysko z II i przelomu II na III okresu epoki brązu w Borku, gm. Godziesze Wielkie, woj. kaliskie (stanowisko I)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 36, s. 59—88.

ZUSAMMENFASSUNG

Es ist seit über 100 Jahren bekannt, daß auf einigen Gebieten Schlesiens in den Körpergräbern u.a. auch mehrteilige, Diademe, angefertigte aus kleinen meistens bronzenen Buckeln oder Beschlägen (romboidale Plättchen mit ausgebogenen Rädern) und verschiedenartigen Rädern, Anhängern und kleinen Spiralen zu finden sind. Sie treten im ganzen Komplex der Lausitzer Kulturen von ihren Anfang an auf (Grab aus Sulmierzyce). Es sind zur Zeit 55 Gräber mit solchen Diademen liegenden auf dem Kopf des Gestorbenen bekannt. Sie konzentrieren sich bedeu-

tend am Ende der Bronzezeit und in der frühen Eisenzeit in zwei deutlichen Komplexen auf dem Gebiet der oberschlesisch-kleinpolnischen Gruppe; man kann sie aber kaum mit dem Gebiet der hier ausgesonderten Untergruppen verbinden. Sie decken sich jedoch mit den bestimmten Siedlungskomplexen von anderen Grenzen. Einer von diesen Komplexen deckt sich mit dem Gebiet der biritualen Gräberfeldern von überragender Zahl der Körpergräber. Es besteht jedoch eine Frage, auf welche Weise solche Diademe in den Brandgräbern ausgesondert werden können.

Folgende Voraussetzungen wie Beschmucken der Gefallenen im Kampf um die Burg in Wicina, zahlreiche Bronzespuren auf dem Schädelknochen in den Brandgräbern, viele Spiralen und bronzene Ringe in denselben Gräbern und auch einige Diademe aus Blech zeigen darauf, daß es üblich war, im Lausitzer Kulturkomplex den Kopf zu beschmucken. Das Diadem konnte auch verschiedenartiger Schmuck aus organischen Rohstoffen enthalten. Es zeigt darauf die Tatsache, daß einige von den bestimmten Diademen nur aus einigen Metallelementen bestehen. Viele Diademe bestehen aus verschiedenen Perlen, aus denen auch Kollier gemacht wurden. Trotz dieser Schwierigkeit wurden außer diesen 55 bestimmten (im Anhang mit „S“ bezeichnet), noch andere vermutete Diademe – insgesamt 149 aus 44 Orten, darunter auch aus drei Fundstellen der Glockengräber ausgesondert.

In einigen Fällen treten in den Gräbern oder in den Depotfunden so viele Buckel auf daß sie eher

Spuren des reichen Bekleidungsschmucks oder einer Hauben seien. Die meisten Diademe wurden in den Frauengräber gefunden. Diese mehrteiligen Diademe treten leider nicht in den sich wiederholenden Schmuckkomplexen (Zusammensetzung 1). Es kann nur festgestellt werden, daß die Komplexe mit der größten Schmuckzahl treten meistens in den erwänten Regionen der Konzentration der Diademe vor. Diese Komplexe können von Existenz einiger Menschengruppen zeugen, die sich bewußt mit der Bekleidung auszeichnen wollten. Außer diesen Komplexe treten zu viele Gräber mit Diademen auf, es ist also schwierig diese für die Bestattungen der „fremden Frauen“ zu halten. Da sich das Gebiet dieser beiden Diademenkomplexe von den Nachbargebiete nicht unterscheidet, ähnlich wie die genannten Untergruppen, muß die Frage nach Richtigkeit der bisherigen Einteilungen gestellt werden.

Man soll andere Kriterien bearbeiten; solcher Versuch bildet u.a. dieser Artikel.

Anschrift des Verfassers:

Prof. dr hab. Jan Dąbrowski
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
POLEN